

УДК 929.624.8 (477.4)"17/18"

Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ

(Біла Церква)

РОДОВИЙ ГЕРБ У ЛЕГІТИМАЦІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ШЛЯХТИ кінця XVIII – першої третини XIX ст.

Правобережна шляхта (передусім та її частина, що мешкала у Київській і Волинській губерніях) масово подавала наприкінці XVIII і впродовж першої третини XIX ст. серед доказів свого дворянського походження рисунок герба. Також у поширеному на цих теренах свідоцтві 12-ти дідичів і чиновників зазвичай наголошувалося на використанні родиною відповідного герба.

Формально залучення шляхтою даних про свій герб для доведення прав на дворянство спиралося на норму "Грамоти благородному російському дворянству" 1785 р. В переліку документів, що могли свідчити про благородне походження особи, цей закон фіксував, зокрема, "жалованные от государей гербы"¹. Тут слід зазначити, що в реальності шляхта подавала не монарші привілеї на свої герби, а витяги з гербівника Каспра Несецького "Korona polska", який був виданий у чотирьох томах у Львові в першій половині XVIII ст.

Не торкаючись наразі проблеми відповідності цих витягів вимогам законодавства Російської імперії, зауважимо, що правдивість вказаної шляхтою гербової належності часто ставиться під сумнів. Домінування скептицизму щодо геральдичної складової легітимаційних документів правобережної шляхти помітно в дискусіях у фаховому середовищі, а також в обговореннях, що час від часу виникають у генеалогічних спільнотах соціальних мереж.

Проблема невідповідності гербової ідентифікації шляхетських родів вже відбилася і в наукових працях. Огляд рефлексій польських істориків зробив Лешек Закжевський. У книжці про родовід композитора Кароля Шимановського він торкнувся належності цього роду спочатку до герба Єзера, а потім до гербів Корвін і Сліповрон. Також згадано про перехід Чосновських з герба Перхала до Колони, Косинських – з Рогалі до Равича та Луцевських – з Роха III до Корчака з відміною. Також Закжевський розлого цитував фрагмент з "Dziejów obyczajów w dawnej Polsce" Станіслава Бистроня, що стосується поганого збереження гербової пам'яті². В українській історіографії проблема гербової пам'яті вже піднімалася з висновком, що "джерела кінця XVIII – першої третини XIX ст., що містять гербову ідентифікацію того чи того дрібношляхетського роду, вимагають надзвичайної обережності"³.

Сумніви щодо вірності наведених у легітимаційних документах правобережної шляхти геральдичних даних, слід визнати, мають потужне підґрунтя. До наведених вище згадок додамо ще кілька місцевих прикладів.

Один з них стосується роду Ваневичів, відомі початки якого фіксуються в Овруцькому повіті XVI ст. Зем'янська гілка цього роду з Острозького повіту була легітимована Волинським дворянським депутатським зібранням на початку XIX ст. з гербом Ілговський. Опис цього герба: на "білому абданку" стріла вістря до гори з червоним перснем посередині; клейнод – три страусові пера. Натомість їхні двоюрідні родичі, які були чиншовою шляхтою у Васильківському повіті Київської губернії, записані до шляхетської повітової книги з гербом Абданк⁴. На цьому прикладі видно, що часом навіть помилкова геральдична інформація все ж має певний зв'язок з історичною реальністю.

Проте інший приклад демонструє відсутність будь-якого очевидного зв'язку між гербами близьких родичів. Йдеться про рід Падур (Падурр) придомка Єрчак чи Герчак, який уславив Тимко Падуро. Власне гілка останнього, яка мешкала в Липовецькому повіті, була легітимована Київським дворянським депутатським зібранням з гербом Сас. Тим часом їхні двоюрідні родичі з с. Чернин (на той час у Васильківському повіті) зазначили в поданні до тієї ж установи, що належать до герба Порай⁵.

Нарешті ще один приклад стосується роду Гурковських. Одна з гілок цього роду мешкала в Таращанському повіті. Її члени в поданні до Київського дворянського депутатського зібрання зазначили спочатку, що їхнім гербом є відміна Сліповрона, потім – Яструбок. Проте відразу досягнути легітимацію цим Гурковським не вдалося і справа щодо їхнього дворянства декілька років лишалася без руху. Згодом вони, мабуть, дізналися про легітимацію Гурковських герба Остоя у Волинському

Герб Ілговський роду Ваневичів

Korczak herb.

Герб Корчак у гербівнику Каспра Несецького "Korona polska"

дворянському депутатському зібранні. Вочевидь через це вони відкликали свої документи з Києва та подали їх до Житомира. Істотною була зміна в їхніх документах, що стосувалася саме герба. Відтак до Волинського дворянського депутатського зібрання потрапили вже документи, які вказували на належність цих Гурковських до герба Остоя⁶.

Ці приклади виразно демонструють, що гербова ідентифікація особи і родини, зафіксована у їхніх легітиміаційних документах, часто є суперечливою чи навіть цілком неправдивою. Разом з тим далеко не завжди ми маємо справу саме з такими кричущими прикладами. Часом навіть дрібношляхетські родини все ж зберігали пам'ять про справжні герби своїх предків. Наведемо два приклади, що стосуються Михалевських та Федкевичів.

Витяг, що відклався в справі Михалевських з Олександрівки у Таращанському повіті, був зроблений з другого і третього томів "Korony polskiej". В другому томі використано початок статті "Korczak herb". Слід відзначити, що текст виписано звідти з певними змінами, які, однак, не змінюють його суті. Проте у витягу помилково вказана сторінка, з якої робилася виписка – 604. Насправді виписка зроблена з 603 сторінки. Що ж стосується виписки з третього тому "Korony polskiej", то вона зроблена зі статті "Michalewski herbu Korczak", текст якої був переписаний до витягу дуже ретельно – без будь-яких змін і втручань.

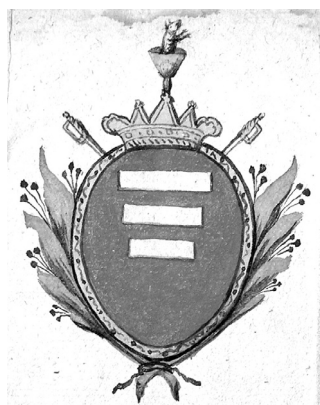
Малюнок герба Корчак, вміщений у витягу, зроблений у досить наївній манері та відрізняється від малюнка в гербівнику. Найзначніша відмінність полягає в тому, що річки в щиті мають прямокутні краї. Цей Корчак є досить рідкісним у порівнянні з варіантом, де кінці річок зображені навкіс, хоча й існував уже в XVI ст. Поза тим малюнку з витягу бракує шолома – корону покладено безпосередньо на щит. У нашоломнику замість чаші з ручкою зображений кубок. Цей герб оригінально прикрашений двома шаблями та зеленим листям з дрібними червоними квітками або плодами⁷.

Відмінності, зафіксовані нами між малюнками герба Корчак у витягу зі справи Михалевських та в гербівнику "Korona polska", з якого походить текстова частина витягу, свідчать про існування незалежного від гербівника взірця для першого з них. Можемо припустити, що Михалевські з Олександрівки мали якусь родинну пам'ятку з оригінальним зображенням Корчака (наприклад, перстень). Останнє, можливо, і стало взірцем малюнка герба, вміщеного у витягу з гербівника Каспра Несецького.

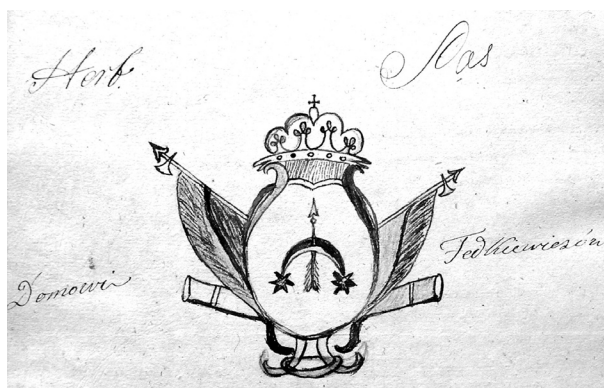
Набагато складнішою є проблема родового герба Федкевичів. Наявні дані маємо з документів лінії цього роду з Ріжок, бо лише її члени доводили в першій половині XIX ст. своє дворянське походження. Перш ніж звернутися до цих джерел, розглянемо інші дані про герб Федкевичів.

Слід відзначити, що гербівники XVII – початку XX ст. містять інформацію про декілька родів, в яких упродовж порівняно короткого часу функціонував патронім Федкевич. З них Хведковичі, предки Бжозовських, пов'язані з гербом власним чи Яструбок з відміною. Решта подібних родів, а також Федкевичі, які перетворили цей патронім на родові прізвище, згадані в цих гербівниках без герба. Що ж до нащадків Артемія Федкевича, то цей рід у деяких гербівниках пов'язаний з гербом Яструбок Бжозовських, або зафіксований без герба⁸.

З пізніших гербівників варто звернути увагу на працю Яна Цехановича, присвячену шляхті Великого князівства Литовського. Окрім Хведкевичів герба Яструбок, яких Цеханович пов'язав з

Герб Корчак з легітимаційної справи
Михалевських

Герб Сас з відміною роду Федкевичів

Ошмянським повітом, він згадав також Федковичів герба Любич. При цьому зазначено, що вони володіли маєтками на Литві, Жмуді, Білій Русі, Помор'ї та в Інфлянтах, а на теренах, що дісталися Прусському королівству внаслідок поділів Речі Посполитої, писалися фон Волкова Федковичами ("von Wolkowa-Fedkowicz")⁹.

Щодо останнього твердження слід зазначити, що Артемієвою дружиною була Анастасія Волківна, а його батько з братами виводяться великою генеалогічною схемою "Enologia domu szlachetnie ur. pp. Fedkiewiczow" власне з Волкового Села: "z Wołkowoho Sieła Matwiew, Łukasz Sielczuk y Narasym Fedkiewiczowie bracia rodzeni obywateli wdztwa Minskiego W. X. Litt."¹⁰.

Хоча фон Волкова Федковичі можуть бути гілкою того ж роду, до якого належать і нащадки Артемія Федкевича, проте їхній герб Любич жодним чином не відбився на гербовій традиції останніх. Власне як і Яструбок Бжозовських, хоча саме останній герб через присутність у старовинних гербівниках мав би вплинути на герб Федкевичів з Ріжок. Окрім гербівників, цьому мали б посприяти і списки шляхетських родів. Два з них, виданих Еваристом-Анджеєм Куропатніцьким (1789) та Пйотром Наленч-Малаховським (1805), містять записи про рід Хведковичів герба Яструбок¹¹. Вони були опубліковані в часи, коли шляхта переймалася доведенням дворянства і, принаймні, в Київській і Волинській губерніях активно доповнювала докази благородного походження малюнками з гербами.

Проте фактом є відсутність будь-якого очевидного впливу на герб Федкевичів з Ріжок як Любича, так і Яструбка Бжозовських.

Яку ж маємо документальну інформацію про герб, пов'язаний безпосередньо з нащадками Артемія Федкевича? Перші такі дані містяться у відомостях про нобілітацію його сина Остафія, який фігурує також як Остап Фецкович. У привілеї, виданому 30 травня 1659 р., йшлося про надання польського шляхетства і герба власного. Останній, що цікаво, не став відміною вже існуючого герба, а був новою розробкою. Разом з тим значною оригінальністю він не відрізнявся. До гербівників цей герб увійшов з назвою Фецкович ("Feckowicz") та має такий опис: "W polu czerwonym krzyż kawalerski złoty, na ramieniu poziomym krzyża miecz zwrócony w lewo. Zapewne hełm. Klejnot – ręka zbrojna z mieczem"¹² (в червоному полі золотий кавалерський хрест, на якому меч у балку лезом ліворуч; напевно, шолом; нашоломник – рука в обладунку з мечем). Графічну реконструкцію цього герба зробив Тадеуш Гайль¹³.

Проте даними про герб Фецкевич, що містить нобілітація Остафія Федкевича, і обмежуються наявні відомості про його використання. Що ж стосується гербової традиції цього роду, то її відкриває велика генеалогічна схема під назвою "Enologia domu szlachetnie ur. pp. Fedkiewiczow". Саме на цьому документі міститься виконаний пером рисунок їхнього герба. Невипадковість цього рисунка на документі та належність герба саме Федкевичам підкреслена уточнюючим написом, уміщеним практично впритул до гербового щита: "Herb Fedkiewiczow"¹⁴.

Герб складається з щита, увінчаного короною з хрестом. Така корона в геральдиці називається князівською митрою. В щиті зображено півмісяць ріжками додолу. На їхніх кінцях міститься по шестипроменевій зірці. Півмісяць пробитий стрілою, спрямованою вістрям догори. Можливо, що він лежить на стрілі, або стріла покладена на нього.

Малюнок герба виконано в стилі, який можна було б окреслити як примітивне бароко. Складається враження, що автор малюнка намагався передати якийсь відомий йому зразок. Так, потовщений край щита в деяких місцях заштриховано, часом цілком замальовано. Так само подібні до листя прикраси обабіч щита то замальовані, то залишені без штрихування з намаганням, як здається, передати зразок. Малюнок зроблено з нахилом осі праворуч, що свідчить про невисоку вправність його автора. Про це ж свідчать і певні хиби в центруванні символів відносно щита.

Припускаємо, що прототип цього документа укладено не пізніше другої половини 1680-х рр., а відому нам копію зроблено наприкінці XVIII ст. Напевно і більш вправний малюнок герба, який старанно, проте небездоганно згодом скопіювали, мав походити ще з того ж прототипу.

Можливо, що саме описаний малюнок герба став зразком для наступного документа, створеного наприкінці XVIII чи на початку XIX ст. Йдеться про документ під назвою “Herb Sas domowi Fedkiewiczów służący”, поява якого була пов’язана з прагненням здобути легітимацію. Про це однозначно свідчить вже той факт, що цей документ відклався в одній з двох справ про дворянське походження роду Федкевичів, створеній у Київському дворянському депутатському зібранні. Отже, “Herb Sas domowi Fedkiewiczów służący” мав статус одного з доказів благородного походження цього роду.

Документ складається зі згаданого заголовка, малюнка герба та тексту.

Малюнок лише в деталях відрізняється від попереднього. Щит більш простої, овальної форми прикрашений алебардами з прапорами та гарматами. Князівська митра перетворилася на шляхетську корону, проте з хрестом, хоча він зовсім не притаманний поширеним тоді зразкам та порушує існуючі відмінності між геральдичними коронами. Що ж до символів у щиті, то різниця полягає в тому, що стріла виразно пробиває місяць.

Цей герб є відміною герба Сас, поширеного в Руському воєводстві ще з пізнього Середньовіччя. На відміну від герба Федкевичів у звичайному Сасі півмісяць спрямований ріжками догори, а стріла розміщена над ним. Тому не випадає сумніватися в атрибуції герба Федкевича, що міститься в заголовку документа.

Що ж до тексту, то він є таким: “Sas herb w polu błękitnym miesiąc żółty niepełny do gory rogami na których po gwieździe o szesciu rogach w srodku iego sztrzała zelezcem prosto do gory na hełmie nad koroną ogoń strusi który przeszyla strzała w lewy bok zelezcem lecąca z Saxonii przez hrabie de Hayda do Polski przyniesiony”¹⁵ (переклад: “Герб Сас. У синьому полі неповний жовтий місяць ріжками догори, на яких шестипроменеві зірки; в середині нього – стріла вістря простого догори спрямована. На шоломі над короною страусовий хвіст, пробитий стрілою, що летить вістря у лівий бік. Принесений графом де Гайда із Саксонії до Польщі”).

Як бачимо, наведений текст складається з опису звичайного герба Сас та короткого окреслення його походження. Цікаво, що цей опис відрізняється від описів, наведених у гербівниках XVI–XVIII ст., наприклад, Несецького. Вкажемо на дві істотні відмінності. По-перше, всі згадані гербівники вказують у нашоломнику павичеві пера, а в документі описані страусові. По-друге, пращур Сасів у всіх випадках названий графом Гайдом чи Гуйдом, а в нашому випадку – графом де Гайда¹⁶.

Слід зазначити, що фіксація в нашоломнику страусових, а не павичевих пер, є типовою для родовідних книг, укладених у Київському дворянському депутатському зібранні. Саме страусові пера містяться в описах Саса усіх без винятку 42 родин, легітимованих з цим гербом у Київській губернії впродовж 1801–1803 рр.¹⁷ Цікаво, що лише в одинадцяти описах цього герба міститься згадка про графа, проте в усіх випадках йдеться про Гайда, а не де Гайда¹⁸. Тому текст, наведений у документі “Herb Sas domowi Fedkiewiczów służący”, загалом належить, якщо йдеться про опис герба, до типових для таких документів у Київській губернії. Разом з тим, окреслення в ньому пращурів Сасів графом де Гайда належить до винятково рідкісного, якщо не унікального.

Таким чином, доходимо висновку, що Федкевичі користувалися оригінальною відміною герба Сас, що відрізняється від звичайного як композицією символів у щиті, так і нашоломником – князівською митрою чи шляхетською короною з хрестом. На жаль, наявні малюнки не містять барв, і тому для повного аналізу відмінностей між звичайним Сасом і гербом Федкевичів наразі бракує даних.

Слід підкреслити, що гербову традицію Федкевичів не можна розглядати як явище випадкове, адже на неї не вплинув герб, отриманий Остафієм із нобілітації 1659 р., а також поширені в гербівниках згадки про Федковичів герба Яструбок з відміною чи Бжозовський. Це переконливо свідчить про усвідомлення Федкевичами (принаймні впродовж XVII–XVIII ст.) своєї належності до Саса з відміною та значимість для них родового герба.

* * *

Підсумовуючи розглянуті приклади, слід констатувати, що геральдична інформація в легітимаційних документах правобережної шляхти має різну інформаційну вартість. Поруч з цілковитими вигадками наявні дані, що все ж мають певне пов'язання зі справжнім гербом відповідної особи чи роду. Існують також приклади, що фіксують старовинну геральдичну традицію шляхетських родів. Цікаво, що на ці оригінальні герби не вплинули загальновідомі варіанти гербів, поширені завдяки гербівникам, які, до того ж, напевно були відомі укладачам досліджених нами геральдичних пам'яток. Відтак герби, вказані правобережною шляхтою під час легітимації, вимагають ретельного дослідження та не можуть бути огульно відкинуті лише через свою фіксацію в останні часи їхнього масового побутування.

Примітки:

¹ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кін. XVIII – перша пол. XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. – Біла Церква, 2007. – С. 21.

² Zakrzewski L. S. Od Giedymina do Karola Szymanowskiego. Trzy eseje o rodzie Szymanowskich, jego krewnych i powinowatych. – Warszawa, 2010. – S. 22–26.

³ Правобережний гербівник. – Біла Церква, 2007. – Т. III: Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802–1810 рр.) / Уклад Є. Чернецький. – С. 30.

⁴ Державний архів Житомирської області. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 1189. – Арк. 1, 55.

⁵ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 782. – Оп. 2. – Спр. 8652. – Арк. 2, 7.

⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2977. – Арк. 1, 3 зв., 6, 8; Спр. 3034.

⁷ Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 481. – Оп. 2. – Спр. 2050. – Арк. 63–64 зв.

⁸ *Wijuk-Kojałowicz W., ks. S. J. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium czyli O klejnotach albo herbach których familie stanu rycerskiego w prowincyach Wielkiego księstwa Litewskiego zażywają.* – Kraków, 1897. – S. 75–76; *Wiiuk-Kojałowicz W., ks. S. J. Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomenclator.* – Kraków, 1905. – S. 52; *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych / Wydany przez J. N. Bobrowicza.* – Lipsk, 1839. – Т. II. – S. 338–339; Т. III. – S. 100; *Herbarz polski. Część I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał A. Boniecki.* – Warszawa, 1900. – Т. III. – S. 131; Warszawa, 1901. – Т. IV. – S. 86, 337, 339; Warszawa, 1902. – Т. V. – S. 264; Warszawa, 1906. – Т. IX. – S. 114; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Opracowany przez S. hr. Uruskiego przy współudziale A. A. Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez A. Włodarskiego.* – Warszawa, 1905. – Т. II. – S. 282; Warszawa, 1907. – Т. IV. – S. 14.

⁹ *Ciechanowicz J. Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – Rzeszów, 2001. – Т. II: A–D. – S. 212; Т. III: E–K. – S. 19.

¹⁰ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 29234. – Арк. 76.

¹¹ *Kuropatnicki hr. E.-A. Wiadomość o kleynocie szlacheckim, oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiej i Wielkim Xięstwie Litewskim... zebrana w czterech częściach.* – Warszawa, 1789. – Część druga: Zbiór nazwisk domów z ich herbami w Koronie Polskiej i Wielkim Xięstwie Litewskim. – S. 18; *Nałęcz-Małachowski P. Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostających w Krolestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim.* – Lublin, 1805. – S. 80.

¹² *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. / Wstęp, opracowanie i edycja B. Trelińska.* – Lublin, 2001. – S. 330.

¹³ *Gajl T. Herbarz polski od średniowiecza do XX wieku.* – Gdańsk, 2007. – S. 93.

¹⁴ ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 29234. – Арк. 76.

¹⁵ Там само. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 12285. – Арк. 27.

¹⁶ *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego...* – Lipsk, 1841. – Т. VIII. – S. 284.

¹⁷ Правобережний гербівник. – Біла Церква, 2012. – Т. 5: Легітимовані 1801–1803 рр. по Київській губернії роди герба Драго-Сас / Уклали А. Кобилянський, Є. Чернецький. – С. 41–118.

¹⁸ Там само. – С. 57, 59, 65, 75, 85, 87, 88, 102, 105, 107, 109.

Студії

* * *

Євген Чернецький (Біла Церква): Родовий герб у легітимаціях правобережної шляхти кінця XVIII – першої третини XIX ст.

Розглянуто місце родового герба серед доказів дворянського походження правобережної шляхти у легітимаціях кінця XVIII – першої третини XIX ст., а також оцінку вірогідності цих геральдичних даних в українській та польській літературі предмету. На прикладах гербів Ваневичів, Падур (Падурр) і Гурковських продемонстровано досить поширену в досліджуваний період помилковість геральдичної інформації. Натомість приклади Михалевських та Федкевичів увиразнили збереження частиною дрібної шляхти пам'яті про особливості гербів їхніх предків попри тиск даних, наведених у тогочасних популярних гербівниках.

Ключові слова: герб, правобережна шляхта, легітимація.

* * *

Yevhen Chernetskyi (Bila Tserkva): Family Emblem Importance for the Right-Bank Gentry Legitimacy at the end of the 18th – first third of the 19th c.

It has been reviewed the family emblem importance for the Right-bank gentry legitimacy on the base of the lineage evidence at the end of the 18th – the first third of the 19th century, and also it has been examined the question of the current family emblem data value in the Ukrainian and Polish scientific literature. The Vanevychi, Padurra, Gurkovski family emblems have been taken as an example to show that the researched period contains mistakes in the lineage data. However the Fedkevich and Mikhaylevski's examples demonstrate that some part of the Right-bank gentry has kept the information about their family emblems in spite of the information kept in that time famous lineage books.

Key words: coat of arms, Right-bank gentry, legitimacy.